

Marta CHMIELEWSKA*, Krzysztof GAIDZIK**

WPLYW GÓRNICTWA NA WSPÓŁCZESNY KRAJOBRAZ KULTUROWY ROKITNICY I MIECHOWIC (GÓRNY ŚLĄSK)

We współczesnym krajobrazie kulturowym Rokitnicy i Miechowic występują liczne ślady górniczej działalności, którą prowadzono tu od wczesnego średniowiecza aż do końca XX w. Na badanym obszarze wydobywano rudy żelaza, srebra, cynku i ołowiu, oraz siarkę i węgiel kamienny. W artykule zidentyfikowano obiekty pozostałe po eksploatacji tych surowców, wyróżniając ich dwie grupy: pozostałości robót górniczych oraz elementy zabudowy towarzyszącej górnictwu. Następnie dokonano oceny ich trwałości w krajobrazie kulturowym.

1. Wstęp

Krajobraz kulturowy jest kompleksowym odzwierciedleniem działalności człowieka w środowisku przyrodniczym. Jego kształt ulega ciągłym przeobrażeniom – w zależności od aktualnego sposobu użytkowania przestrzeni – i jest efektem nakładania elementów kulturowych różnego wieku (Myga-Piątek, 2005). Jego rozwój warunkuje wiele czynników, wśród których wymienia się czynniki: geograficzne (wody, gleby, klimat), biologiczne i psychiczne (zasób życiowej energii i poziom inteligencji), gospodarczo-kulturowe (poziom wiedzy i techniki, warunki rynkowe, kapitał, komunikacja), społeczne (struktura klasowa, struktura zawodowa, czynniki prawne, zwyczajowe, regionalne) i polityczne (czynniki militarne i polityka państwa wobec działań człowieka w środowisku) (Dobrowolska, 1945).

Górnictwo jako forma działalności człowieka jest czynnikiem silnie determinującym kształt krajobrazu kulturowego. Eksploatacja kopalin (zarówno odkrywkowa, jak i głębinowa) jest przyczyną przekształcania rzeźby terenu – pojawiają się w niej formy antropogeniczne w postaci: wyrobisk powierzchniowych i podziemnych, nieużytków, zwałowisk, terenów podtopień, zapadlisk itp. Ponadto wymaga ona odpowiedniej in-

* Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geografii Ekonomicznej.

** Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, Katedra Geologii Podstawowej.

frastruktury technicznej – naziemnej i podziemnej, która wiąże się z powstawaniem charakterystycznej zabudowy przemysłowej. Dodatkowo górnictwo determinuje napływ w rejon wydobywczy siły roboczej, dla której w krajobrazie powstaje tzw. zabudowa towarzysząca przemysłu, na którą składają się m.in. osiedla robotnicze oraz rezydencje właścicieli kopalń.

Przeobrażenia krajobrazu spowodowane działaniami górniczymi są szczególnie charakterystyczne dla obszaru dawnego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. Już w średniowieczu kwitło tu górnictwo kruszcowe, a w XVIII/XIX w. rozpoczęła się intensywna eksploatacja węgla kamiennego, która trwała aż do lat 80. XX w. Od 20 lat przeprowadzana jest natomiast restrukturyzacja górnictwa, polegająca na stopniowym zamykaniu nierentownych zakładów. Likwidacja kopalń nie powoduje jednak natychmiastowego zniknięcia obiektów górniczych z krajobrazu. Przeciwnie, wiele z nich pozostaje w nim jeszcze przez długi czas, niekiedy zmieniając jedynie pełnioną funkcję. Celem artykułu jest pokazanie tej trwałości pogórnich elementów krajobrazu kulturowego na przykładzie dwóch typowych górnośląskich osad, które swój rozwój zawdzięczają górnictwu.

2. Charakterystyka obszaru badań

Obszar badań położony jest w centralnej części województwa śląskiego i obejmuje tereny znajdujące się pomiędzy historycznymi osadami Rokitnica (obecnie północna dzielnica miasta Zabrze) na zachodzie i Miechowice (obecnie zachodnia dzielnica miasta Bytom) na wschodzie, wraz z tymi osadami. Obie nadmienione współczesne dzielnice przemysłowych miast górnośląskich powstały jako wsie rolnicze w średniowieczu – pierwsza wzmianka o Rokitnicy (Rokitnitz, Martinau) pochodzi z 1310 r., a o Miechowicach (Miechowitz, Mechtal) z 1336 r. (Kłos & Wieczorek, 2005), ale swój współczesny kształt przybrały one w wyniku rozwoju osadniczego i gospodarczego, który nastąpił wraz z intensywną industrializacją w XIX i XX w. Pomiędzy tymi miejscowościami znajduje się rozległy obszar leśny, który stanowi pozostałość dawnego parku leśnego założonego przez Huberta von Tiele-Wincklera w 1858 r., pierwotnie prywatnego, a następnie otwartego dla ludności w 1927 r. (Pierszalik, 2008b), z licznymi rzadkimi i często egzotycznymi gatunkami roślin, np: tulipanowiec amerykański (*Liriodendron tulipifera*), sosna limba (*Pinus cembra*), sosna wejmutka (*Pinus strobus*), sosna czarna (*Pinus nigra* Arn.), choina kanadyjska (*Tsuga canadensis* L.), żywotnik, tuja (*Thuja* L.) i inne (Cempulik i in., 2004).

Obszar badań jest zlokalizowany w północno-zachodniej części mezoregionu Wyżyna Katowicka, położonego w makroregionie Wyżyna Śląska, podprovincji Wyżyna Śląsko-Krakowska, prowincji Wyżyny Polskie (Kondracki, 2002). Wznosi się średnio na wysokość około 300 m n.p.m. i wykazuje bardzo urozmaiconą rzeźbę powierzchniową. W części centralnej występuje subbrównoleżnikowo zorientowana Dolina Trzech Stawów, które do czasów II wojny światowej były zagospodarowane. W części zachodniej natomiast znajduje się potok Rokitnica (Potok Rokitnicki, Potok Mikulczycki, Potok Żernicki) oraz jego prawobrzeżny dopływ o nazwie Ronot. Potok Rokitnica stanowi prawobrzeżny dopływ Bytomki, która uchodzi do Kłodnicy, a ta do Odry.

Pod względem geologicznym badany obszar znajduje się na bloku górnośląskim, w obrębie niecki górnośląskiej (Buła i in., 2008). Jest on zbudowany przede wszystkim z karbońskich skał węglonośnych, niemalże na całym obszarze przykrytych triasowymi dolomitami i wapieniami z rudami cynku i ołowiu. Na powierzchni natomiast odsłaniają się młodsze glacialne osady czwartorzędowe zlodowacenia środkowopolskiego (Gilewska, 1997) oraz współczesne osady aluwialne w dolinach rzecznych. Występujące na tym obszarze karbońskie pokłady węgla kamiennego oraz triasowe złoża cynku i ołowiu wykazują znaczenie przemysłowe i stanowiły jedną z głównych przyczyn rozwoju licznych miejscowości, zwłaszcza w XIX i pierwszej połowie XX wieku.

3. Historia górnictwa w Miechowicach i Rokitnicy

Górnictwo na badanym obszarze ma wczesnośredniowieczne korzenie. Ziemia bytomsko-tarnogórska była znaczącym ośrodkiem wydobywczym rud srebronośnych i rud żelaza już w I połowie XII w., a pierwsze ich kopalnie na terenie Miechowic wzmiankowane są w dokumentach z 1369 r. W II połowie XVI w. zaczęto tu dodatkowo wydobywać rudy cynku (głównie w postaci galmanu) (Kłos, Wieczorek, 2005). Rozkwit górnictwa nastąpił pod koniec XVIII i w XIX w. dzięki rewolucji przemysłowej i wynalezieniu maszyny parowej, która zrewolucjonizowała proces odwadniania kopalń (pierwszą taką maszynę zastosowano na Górnym Śląsku w założonej w 1784 r. królewskiej kopalni rud ołowiu i srebra „Fryderyk”, obejmującej swoim rewirem również badany obszar). Od XIX w. wydobywano tu ponadto rudy ołowiu, siarkę i węgiel kamienny.

Industrializacja Górnego Śląska w XIX w. odbywała się przy współudziale tzw. wielkich przemysłowców – przedsiębiorców głównie pochodzenia niemieckiego, którzy poprzez inwestowanie w budowę hut, kopalń i fabryk, przyczyniali się do rozwoju i wzbogacania tego regionu, a przez działalność socjalno-charytatywną poprawiali komfort życia jego mieszkańców. Na badanym obszarze prym wiodły trzy znamienite rody przemysłowców: von Tiele-Wincklerowie, von Ballestremowie i Henckel von Donnesmarckowie. Pierwsi byli właścicielami Miechowic oraz części Rokitnicy i założycielami tutejszych kopalń, ponadto posiadali dobra myśłowickie wraz z Katowicami, Orzesze, Woszczycę, Palowice i Moszną, oraz liczne kopalnie węgla, galmanu, rud żelaza, a także huty żelaza i cynku (Kuzio-Podrucki, 2006). Drugi działaność swą koncentrowali głównie w Rudzie, Biskupicach i Pławniowicach, byli w posiadaniu wielu kopalń węgla oraz hut cynku i żelaza, a na badanym obszarze przyczynili się do rozwoju Rokitnicy, lokując w niej kolonię robotniczą jednej ze swoich kopalń (Kowalski, 1998). Trzeci byli właścicielami nudań górnich na terenie Rokitnicy, a ponadto posiadali ogromny majątek w postaci własności ziemskich w rejonie Bytomia, Tarnowskich Gór i Bogumina oraz licznych zakładów przemysłowych (Krawczyk & Kuzio-Podrucki, 2001; Krawczyk & Nadolski, 2005). Wspomnieć tu należy jeszcze czwarte nazwisko – Karola Goduli, zwanego królem cynku i węgla, który tu był współzałożycielem kopalni „Maria” w Miechowicach.

Na początku XX w. badany obszar był szczelnie pokryty nadaniami górnictwami kopalń rud cynku, ołowiu i siarkę, oraz węgla kamiennego (tab. 1). W 1930 r. pracowały

tu już głównie kopalnie węgla kamiennego, których było 6 (Schwarze Perle, Preussen, Miechowitz, Karf, Amand, Castellengo Abwehr), oraz kopalnia Fryderyk (Flötz-karte..., 1930).

Tabela 1. Kopalnie działające na obszarze Miechowic i Rokitnicy w 1902 r. na podstawie mapy z 1901–1912 r. w skali 1:10000 „Flötzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens” (ark. 6, 7, 11, 12)

Table 1. Mines in Miechowice and Rokitnica in 1902 on the basis of map from 1901–1912 in scale 1:10000 “Flötzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens” (Sheets 6, 7, 11, 12).

Pozyskiwany surowiec	Nazwa kopalni
Cynk	Auguste
	Emiliens Freude
	Erwartung
	Fastnacht
	Johanna
	Karfunkel
	Zinkhofnung
Cynk i Siarka	Maria
Siarka	Auguste II
	Erwartung
	Friedrich D
	Laskerhilft
	Neue Leonard I
	Neue Leonard III
Ołów i siarka	Neue Emma I
	Neue Nannÿ I
	Neue Otto I
Ołów	Neue Valesca
Węgiel kamienny	Amand
	Jungfrau Metz
	Miechowitz
	Cons. Paulus Hohenzollern – pole Romannusseggen
	Preussen – pola: Achtung, Else, Fasan, Femie, Franz Hubert, Harries
	Konsolidierte Schwarze Perle – pola: Frischer Muth I, Julius IV, Opal II, Rokitnitz, Schwarze Perle

Do najważniejszych kopalń prowadzących wydobywanie na badanym obszarze należały (Rechowicz, 1967; Jarczyk, 1986; Dybeł & Hebliński, 1988; Bonczol, 1991; Kowalski, 1998; Kłos & Wieczorek, 2005):

- Kopalnia rud ołowiu i srebra, a później też rud siarki „Fryderyk”, znajdująca się w północnej części Miechowic i prowadząca wydobywanie od 1854 r. do około 1941 r. Istniało tu ponad 20 szybów o głębokości 40–100 m, w większości noszących nazwy ptaków, z których największe były szyby: Greif (Gryf) z 1877 r., Zeisig (Czyżyk) z 1882 r., Koch z 1894 r., Pilger z 1921 r. i Nimptsch z 1926 r.

- Kopalnia „Maria”, zlokalizowana między Miechowicami a Bobrkiem, założona w 1823 r. przez Karola Godulę i Franciszka Aresina. W 6 szybach wydobywano tu złoża galmanu czerwonego i blendy cynkowej, żelaza (markasytu) i ołowiu. Od 1875 r. była czasowo zamknięta, a w latach 1897–1912 wyeksploatowano resztki blendy cynkowej i rud ołowiu oraz galmanu, po czym zlikwidowano w 1913 r.

- Kopalnia węgla kamiennego „Miechowice” (Preussen, Prusy) powstała w 1863 r. z połączenia pól nadanych w latach 1858–1861 Hubertowi von Tiele-Winckler jako „Consolidierte Miechowitz Steinkohlgrube”, którą podzielono na 3 rejony: „Miechowitz”, „Preussen” i „Amand”. W 1900 r. powstały dwa szyby wydobywcze M I „Jelka”, M II „Winckler”, z których węgiel po raz pierwszy wydobyto w 1902 r. Od 1905 r. kopalnia wydobywała już regularnie. Następnie powstawały kolejne szyby: 1909 r. – „Zachodni”, 1911 r. – „Południowy”, 1927–1930 – „Północny”, 1958 r. – „Ignacy”. Po II wojnie światowej kopalnia została przejęta przez państwo pod nazwą „Miechowice”, a jej szczyt rozwoju przypada na lata 80. XX w. W 1996 r. połączono ją z kopalnią „Bobrek”, po czym w 1999 r. wstrzymano wydobywanie z tutejszych pokładów.

- Kopalnia węgla kamiennego „Castellengo” założona przez hrabiego Franciszka von Ballestrema na polu górniczym nadanym w 1857 r. Kopalnię budowano w latach 1898–1900, a w 1901 r. wydobyto z niej pierwszy węgiel, miała 4 szyby. W 1927 r. wraz z 3 pozostałymi w granicach Niemiec kopalniami Ballestremów („Maria Anna I”, „Leithold”, „Valentin”) utworzyła gwarectwo „Castellengo – Abwehr”. Po II wojnie światowej przeszła w ręce państwa i nosiła nazwę „Rokitnica”. W 1960 r. połączono ją z kopalnią „Mikulczyce”, a w 1973 r. przyłączono do kopalni „Pstrowski”. Obecnie jej złoża eksploatuje Zakład Górniczy „Siltech” Sp. z o.o.

Współcześnie na terenie Rokitnicy i Miechowic nie ma już żadnej czynnej kopalni.

4. Ślady górnictwa w krajobrazie Rokitnicy i Miechowic

Górnicza działalność zawsze odciska swoje piętno na krajobrazie obszaru, w którym jest prowadzona, a jej ślady są w nim widoczne nawet po jej zakończeniu – tak powstaje specyficzny pogórniczny krajobraz kulturowy. Można w nim wyróżnić dwie grupy elementów, a mianowicie:

- pozostałości dawnych robót górniczych – obiekty powstałe w wyniku działalności związanej bezpośrednio z wydobywaniem, między innymi pozytywne i negatywne antropogeniczne formy ukształtowania terenu (np. hałdy, czy zapadliska) oraz zabudowania zakładów przemysłowych, zwłaszcza tak charakterystyczne dla górnictwa szyby kopalniane, budynki cechowni, łaźni itp.;

- zabudowę towarzyszącą górnictwu – wszelkie budownictwo prowadzone z inicjatywy władz przedsiębiorstwa, nie służące bezpośredniemu wydobywaniu, a zatem rezydencje właścicieli zakładów, domy ich pracowników (jeśli zostały wybudowane przez zakład), oraz wszelkie zbudowane dla nich udogodnienia.

Poszczególne elementy tego krajobrazu charakteryzuje różna trwałość – niektóre znikają już przy likwidacji zakładu przemysłowego, inne pozostają w nim jeszcze przez długi czas.

Dalej przedstawiono wyniki badań krajobrazu kulturowego analizowanego obszaru, których celem była identyfikacja występujących w nim pogórnicznych elementów oraz ocena ich trwałości. Ilustrację do badań stanowi rys. 1.

4.1. Pozostałości dawnych robót górniczych

Na badanym obszarze stwierdzono szereg form powstałych bezpośrednio lub pośrednio w wyniku działalności górniczej, związanej zarówno z eksploatacją rud cynku i ołowiu, jak również węgla kamiennego. Są to głównie formy pozytywne ukształtowania terenu, między innymi hałdy poeksploatacyjne. Podrzędnie zaznaczają się struktury negatywne, najczęściej mające postać zalanej wodą niecki osiadań.

Górnictwo triasowych rud cynkowo-ołowiowych pozostawiło w krajobrazie liczne niewielkie hałdy o wysokościach nie przekraczających z reguły 15–20 m, z których największa znajduje się w rejonie szybu Nimptsch, w północnej części obszaru badań (rys. 1), ma ona około 100 m długości i 20 m szerokości. Zdecydowana większość tych form uległa naturalnej rekultywacji w kierunku leśnym, w wyniku zarosnięcia przez gatunki pionierskie takie jak: brzoza (*Betula*), wierzba iwa (*Salix caprea*) i topola osika (*Populus tremula*), oraz inne gatunki drzew, jak: modrzew (*Larix* Mill.), jarząb pospolity (jarząb zwyczajny, jarzębinę, *Sorbus aucuparia*) oraz świerk pospolity (*Picea abies*).

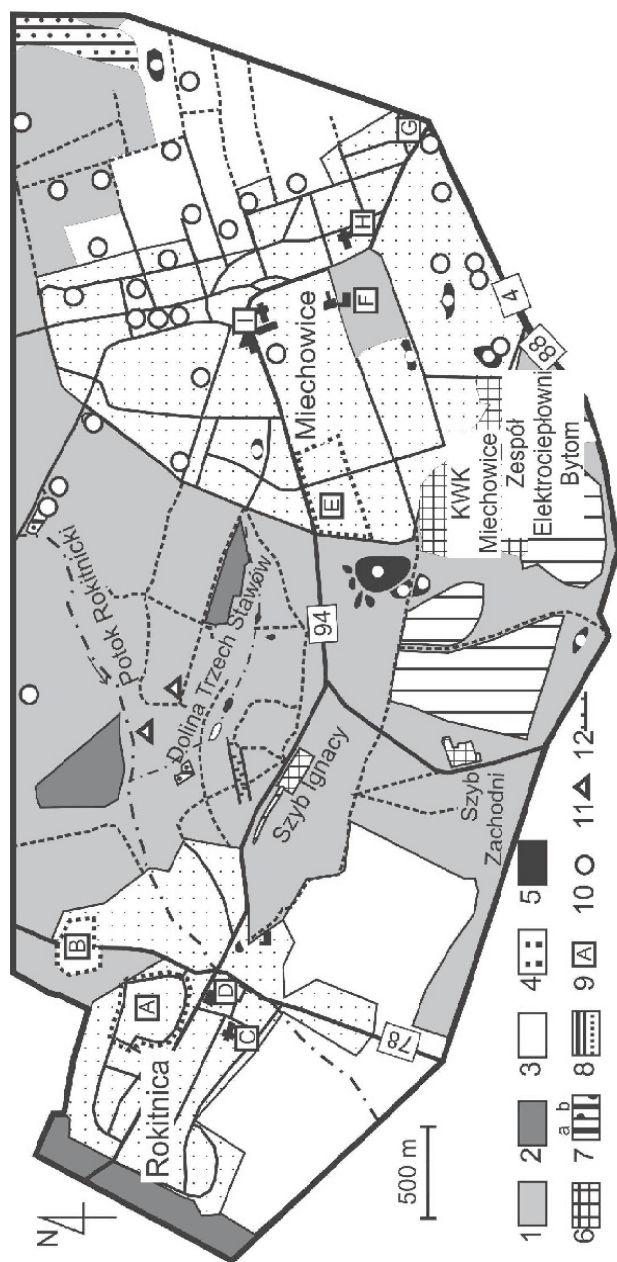
Na wielu hałdach nadal można napotkać minerały rudne wskazujące na dawną działalność górniczą, związaną z eksploatacją cynku, ołowiu, żelaza i siarki (Gaidzik, 2010):

- minerały rud siarczkowych, np.: galena (PbS), sfaleryt (ZnS), piryt i markasyt (FeS_2);
- minerały rud utlenionych (galmany), np: cynku, ołowiu i żelaza, głównie limonit $[\text{FeO}(\text{OH})\cdot n\text{H}_2\text{O}]$, smithsonit (smitsonit; ZnCO_3) oraz cerusyt (PbCO_3).

Ponadto prowadzona bardzo płytko eksploatacja w triasowych skałach wapiennych doprowadziła do silnych zmian w stosunkach wodnych na obszarze badań. Z informacji uzyskanych od ludności lokalnej wynika, iż jeszcze na początku XX w. w lesie pomiędzy Miechowicami a Rokitnicą większością obecnie suchych dolin płynęły potoki. Podobnie Potok Rokitnicki, mający dziś szerokość do 1 m i głębokość kilkunastu centymetrów, wykazywał wcześniej znacznie wyższe stany, o czym może świadczyć między innymi usytuowanie nad nim kilku młynów (Pierszalik, 2008a). Aktualnie wzdłuż tego potoku i jego dopływów stwierdzono miejsca, gdzie woda wpływa pod ziemię, podobnie jak w ponorach na obszarach krasowych. Prawdopodobnie te „ponory” są pochodzenia antropogenicznego.

Poza tymi formami, które niejako wtapiają się już obecnie w krajobraz tego obszaru, śladami górnictwa rud cynku i ołowiu są również leje, zagłębienia, świadczące o dawnych szybach. Pozostałości ich można znaleźć głównie w północno-zachodniej części obszaru (rys. 1) (Karte des..., 1911–12). Po wielu z nich nie ma już jednak śladu, gdyż tereny ich występowania zostały zabudowane osiedlami mieszkaniowymi.

Górnictwo węgla kamiennego pozostawiło na tym obszarze w większości znacznie większe formy niż powyżej opisana działalność. Wśród nich są niemal wszystkie możliwe efekty eksploatacji podziemnej: hałdy, zalane wodą niecki osiadań, skarpy uskokowe, przemodelowanie sieci rzecznej uprzednio już zniekształconej.

Rys. 1. Obiekty pogórnice w krajobrazie Rokitnicy i Miechowic. 1 – tereny leśne oraz parki, 2 – ogródki działkowe, 3 – pola i łąki, 4 – obszary zabudowane, 5 – jeziora i obszary zalane (z białym kółkiem – zalane niecki osiadań), 6 – tereny kopalniane wraz z infrastrukturą, 7 – hałdy pogórnice: a – węgla kamiennego, b – rud cynku i ołowiu, 8 – drogi główne, podrzędne oraz ścieżki gruntowe, 9 – elementy zabudowy związanej z eksploatacją surowców: A – osiedle Ballestrema, B – Śląski Uniwersytet Medyczny, C – Kościół pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa, D – kasyno (obecnie Komisariat Policji), E – osiedle fińskich domów, F – pałac Tiele-Wincklerów i park pałacowy, G – park na górze Gryca, H – Kościół Świętego Krzyża, I – kościół ewangelicki i szpital, 10 – lokalizacja wybranych szybów eksploatacyjnych rud cynku i ołowiu na początku XX wieku, 11 – miejsca wnikania wody powierzchniowej pod ziemię, 12 – skarpy uskokowe

Fig. 1. Post-mining objects in landscape of Rokitnica i Miechowice. 1 – forest and parks, 2 – allotments, 3 – fields and meadows, 4 – urban area, 5 – ponds and flood-prone area (with white circle – subsidence basins filled with water), 6 – mines and mining infrastructure, 7 – tailing piles: a – connected with hard coal mining, b – connected with Zn-Pb mining, 8 – main roads, side-roads and footpaths, 9 – buildings concomitant to mining activity: A – Ballestrem's workers estate, B – Medical University of Silesia, C – catholic church in Rokitnica, D – casino (nowadays police-station), E – finnish houses, F – Tiele-Winckler's palace and park, G – park at the Gryc Hill, H – catholic church in Miechowice, I – protestant church and hospital, 10 – location of selected shafts of zinc and lead ores mining at the beginning of the 20th Century, 11 – places where water flow under the ground, 12 – escarpments connected with faults reactivation caused by mining activity

Najlepiej zaznaczające się w krajobrazie formy znajdują się w południowej części obszaru badań. Zaobserwowano tu stale nadbudowywaną i poszerzaną hałdę o wysokości około 20–30 m, obejmującą obszar o powierzchni 700×600 m (rys. 2). Na hałdzie tej znajdują się przede wszystkim: piaskowce kwarcowe, mułowce, iłowce oraz łupki węglowe z licznymi wkładkami węgla kamiennego, nierzadko z pozostałościami karbońskich roślin, głównie: *Sigillaria*, *Stigmaria*, *Lepidodendron*, *Lepidostrobus*, *Calamites*, *Neuropteris*, *Pecopteris*. Ponadto można tu spotkać, czasami bardzo ładnie wykształcone, formy syderytu (FeCO_3 ; często w postaci sferosyderytów), pirytu (FeS_2) kwarcu (SiO_2) i inne (Gaidzik, 2010). Ponadto w pobliżu wentylacyjnego szybu Ignacy, równoległe do drogi krajowej nr 94, rozciąga się druga, długa na około 400 m, szeroka na 20 m i wysoka na 5–15 m hałda, zbudowana głównie ze średnio- do drobnziarnistych piaskowców, mułowców i iłowców z rzadkimi wkładkami węgla kamiennego (Gaidzik, 2010).

Na badanym obszarze znajduje się kilka niecek osiadań zalanych wodą. Największa jest usytuowana w południowo-wschodniej części analizowanego obszaru, w pobliżu byłej Kopalni Węgla Kamiennego Miechowice (rys. 1, 3). Utworzony w tym miejscu staw ma rozmiary wynoszące około 300×200 m. Nadal widoczne są fragmenty obumarłych drzew uprzednio porastających te tereny. W lesie pomiędzy Rokitnicą na Miechowicach stwierdzono również skarpy uskokowe, które powstały w związku z reaktywacją normalnych uskoków, w wyniku działalności górniczej. Są to formy o niewielkiej wysokości, dochodzącej maksymalnie do 0,5 m, lecz ciągnące się na długości co najmniej 300 m wzdłuż kierunku WNW–ESE (Gaidzik, 2010).

W krajobrazie nie zachowały się prawie żadne zabudowania kopalniane po kopalniach węgla kamiennego. W lesie między Miechowicami a Rokitnicą znajdują się jedynie pozo-

Rys. 2. Hałda kopalni węgla kamiennego „Miechowice”

Fig. 2. Waste tip of hard coal mine “Miechowice”

stałości po nieczynnym już Szybie Zachodnim (rys. 4) oraz zabudowania Szybu Ignacy, który nadal działa jako szyb wentylacyjny kopalni „Bobrek”.

4.2. Zabudowa towarzysząca górnictwu

Powstawanie zabudowy towarzyszącej przemysłowi było związane z działalnością patronacką właścicieli zakładów przemysłowych. Właścicielami rokitnickich i miechowskich kopalń byli w pierwszej kolejności wielcy górnośląscy przemysłowcy, a następnie, po II wojnie światowej – państwo polskie. Powstawanie zabudowy towarzyszącej można zatem podzielić na dwa etapy.

W pierwszym etapie na terenie Miechowic działalność patronacką prowadzili właściciele tutejszych kopalń, a zarazem właściciele osady – rodzina von Tiele-Winckler. Znajdował się tu ich pałac, wybudowany w latach 1812–1817 przez Ignacego Domesa, dla jego córki Marii Aresin (później Winckler). Pałac – pierwotnie klasycystyczny, ostatecznie neogotycki w tzw. stylu Tudor – przeszedł dwie przebudowy. Pierwszą przeprowadził w 1850 r. Franciszek Winckler, dobudowując nowe skrzydła, 3 wieże (jaskółczą, wodną i prochową), liczne balustrady i kolumnienki. Podczas kolejnej w 1860 r., zleconej przez Huberta von Tiele-Winckler, powstały kolejne dwa skrzydła. Franciszek Winckler założył ponadto w latach 1840–1850 duży ogród przypałacowy, który Hubert przekształcił później w romantyczny park. Pałac pozostał siedzibą rodziny do lat 20. XX w. W 1945 r. został podpalony przez Rosjan, a następnie jego pozostałości wysadzono w powietrze w Sylwestra 1954–1955. Park natomiast zmienił charakter na rekreacyjny i otrzymał nazwę „Park Ludowy” (Kłós & Wieczorek, 2005). Współcześnie w krajobrazie osady pozostał jedynie park przypałacowy, a w nim ruiny jednego skrzydła pałacu (przy ul. ks. J. Dzierżonia), oraz fragmenty jednej z wież (rys. 1).

Rys. 3. Zalana wodą niecka z osiadania w Miechowicach

Fig. 3. Subsidence basin filled with water in Miechowice

Rys. 4. Zabudowania Szybu Zachodniego

Fig. 4. Buildings of Zachodni Schaff

Właściciele miechowskich kopalń nie tworzyli dużych osiedli mieszkaniowych dla swoich pracowników, budowali dla nich jednak domy komponujące się z dotychczasową zabudową osady (przy dzisiejszej ulicy Stolarzowickiej i Reptowskiej). W 1934 r. było tych domów 106, a w nich mieściło się łącznie 847 mieszkań. Mieszkania te nie były jednakowe – urzędnicze składały się z 3 lub 4 izb, a górnicze tylko z dwóch – pokoju i kuchni (Karuga, 1991).

Tiele-Wincklerowie zaspokajali także inne niż tylko podstawowe potrzeby bytowe swoich pracowników i ich rodzin. Zbudowali dla mieszkańców Miechowic szkołę, szpital, dwa kościoły katolickie (św. Krzyża i Bożego Ciała), kościół ewangelicki oraz założyli dla nich park na Górze Gryca (Grytza) – pierwszy publiczny park na Górnym Śląsku. Ponadto Ewa Winckler („Matka Ewa”) utworzyła w 1892 r. ośrodek opieki – Ostoja Pokoju (Kłos & Wieczorek, 2005). Obiekty te zachowały się w krajobrazie do dziś, jedynie Ostoja Pokoju została przebudowana, ale nadal pełni swoją funkcję.

Na terenie Rokitnicy działalność patronacką prowadził hrabia von Ballestrem. W latach 1905–1912 zbudował on tutaj duże, nowoczesne osiedle patronackie dla pracowników swojej kopalni „Castellengo” (rys. 1). Osiedle planowane było na 500 rodzin. Powstały tu 52 domy 4 rodzinne, które mają taki sam rzut, ale różnią się formą dachów oraz materiałem, z którego wykonano elewację (mur pruski, tynk, cegła), efektem czego jest ich duża różnorodność. Na skraju osiedla powstały piętrowe budynki 8-rodzinne. Typowe mieszkanie składało się z kuchni, pokoju, toalety i przyzby – na parterze i drugiego pokoju i stryszku na piętrze. Mieszkania urzędników kopalnianych były odpowiednio większe. Osiedle było skanalizowane i miało oczyszczalnię ścieków. Na osiedlu znajdowało się 5 sklepów, apteka, przedszkole, pralnia z łaźnią, szkoła i gospo-

da, mieszkało tu również kilku lekarzy, których zadaniem była opieka nad pozostałymi mieszkańcami (Seidl, 1913; Frużyński, 2005; Małusecki, 2005).

Poza osiedlem patronackim Ballestremowie przyczynili się do powstania w Rokitnicy kompleksu szpitalnego i otworzyli robotnicze kasyno, a także wraz z Tiele-Wincklerami współfinansowali tu budowę kościoła i szkoły (Pierszalik, 2008a,b). Wszystkie te obiekty znajdują się w krajobrazie do dziś.

Po II wojnie światowej wszystkie kopalnie węgla kamiennego zostały upaństwowione. Od tego momentu trudno jest mówić o typowym budownictwie patronackim, gdyż wszystkie budynki mieszkalne stawiano z inicjatywy władz państwowych (które były zarazem władzami kopalń). Trudno zatem odróżnić osiedla typowo robotnicze od „zwykłych” osiedli mieszkaniowych. Ograniczono się zatem do omówienia obiektów, co do których nie ma wątpliwości, że powstały dla tutejszych górników. Takim obiektem jest osiedle fińskich domków w Miechowicach, które powstało w 1947 r. dla przesiedlonych tutaj górników pochodzących z Francji i Belgii, którzy mieli pracować w tutejszej kopalni w miejsce autochtonicznych górników uznanych za Niemców i wypędzonych bądź zlikwidowanych. Pierwotnie liczyło ono 400 domów, z których znaczna część została później wyburzona pod budowę osiedla mieszkaniowego z wielkiej płyty, pozostałe zachowały się do dziś. Kopalnia „Miechowice” założyła ponadto w tej dzielnicy dwa Domy Górnika (w 1949 r. i w 1976 r.) a dawny ratusz zamieniła w 1960 r. na Zakładowy Dom Kultury, prowadziła też Zasadniczą Szkołę Górniczą (Dybeł & Hebliński, 1988).

5. Zakończenie

Krajobraz kulturowy Rokitnicy i Miechowic oraz znajdującego się między nimi parku leśnego jest przepełniony elementami pochodzenia górniczego. Na badanym obszarze stwierdzono liczne ślady górniczej działalności, prowadzonej tu już od średniowiecza, w postaci kilkunastu hałd, kilku zalanych wodą niecek osiadań, kilku skarp uskokowych i innych mniejszych antropogenicznych form, nielicznych pozostałości zabudowy kopalnianej, dwóch osiedli patronackich i kilkunastu budynków o charakterze miejskim, wybudowanych na potrzeby górników i ich rodzin (m.in. kościoły, szkoły, szpitale itp.). Elementy te zachowały się tu mimo, iż w okolicy nie działa już żadna kopalnia. Można zatem ogólnie stwierdzić, że wykazują one dużą trwałość w krajobrazie.

Elementy krajobrazu pogórniczego podzielono w artykule na dwie grupy: pozostałości dawnych robót górniczych oraz zabudowę towarzyszącą górnictwu. Obiekty zaliczone do obu grup różnią się między sobą trwałością w krajobrazie. Za najbardziej trwałe uznać można osiedla patronackie, które prawie zawsze po zamknięciu kopalni nadal pełnią funkcję mieszkaniową, oraz inne elementy zabudowy towarzyszącej górnictwu, które nawet po zaprzestaniu dotychczasowej działalności łatwo jest zaadaptować do innych celów i potrzeb mieszkańców osiedla. Stosunkowo dużą trwałość wykazują również antropogeniczne formy ukształtowania terenu, zwłaszcza hałdy pokruszczowe, które ze względu na swoje niewielkie rozmiary wtapiają się w otoczenie i ulegają spontanicznej renaturalizacji. Inaczej jest z dużymi hałdami po górnictwie węgla, które nierzadko są

rozbieżne, a materiał z ich rozbiórki jest wykorzystywany m.in. pod budowę dróg. Najmniejszą trwałość wykazują natomiast typowe zabudowania samych kopalń, które trudno jest zaadaptować do pełnienia innej funkcji i wysiłek ten jest podejmowany najczęściej tylko w przypadku obiektów zabytkowych. W innych przypadkach zabudowania kopalnianie są najczęściej wyburzane zaraz po zamknięciu zakładu, co miało miejsce również w przypadku zakładów górniczych badanego obszaru.

Literatura

1. BONCZOL J., *Miechowice*, [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia. Magazyn Bytomski* t. VIII. Pod red. Drabiny J.. Towarzystwo Miłośników Bytomia. Bytom. 1991, 156-169.
2. BUŁA Z., ŻABA J., HABRYN R., *Regionalizacja tektoniczna Polski – Polska południowa (blok górnośląski i blok małopolski)*. Przegląd Geologiczny, 56 (10). 2008, 912-920.
3. CEMPULIK P., SOCHACKA M., ŻYŁA W., HADAŚ T.B., *Gajdzikowe Góry. Przyrodnicza ścieżka edukacyjno-rekreacyjna w Zabrze-Rokitnicy*. Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „pro Natura”. 2004.
4. DOBROWOLSKA M., *Dynamika krajobrazu kulturalnego*. Przegląd Geograficzny, t. 21, z. 3-4. 1947, 151-205.
5. DYBEŁ T., HEBLIŃSKI J., *Historia Miechowic i kronika kopalni „Miechowice”*. Kopalnia „Miechowice”. Bytom, 1988.
6. FRUŻYŃSKI A., *Powstanie i rozwój zabrzańskich osiedli patronackich od XVIII wieku do 1939 roku*. [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*. Referaty wygłoszone na sesji naukowej w Katowicach w dniach 9-10 września 2005. Pod red. Bożek G.. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach. Katowice. 2005, 77-84.
7. GAIDZIK K., *Anthropogenic landforms in the area between Rokitnica and Miechowice (Upper Silesia, Southern Poland). Anthropogenic aspects of landscape transformations*, t. 6. Sosnowiec-Będzin. 2010, 29-33.
8. GILEWSKA S., *Główne strefy morfogenetyczne i wiek bezwzględny rzeźby*. [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polski*. Mapa 23.2 Pochodzenie i wiek rzeźby. Główny Geodeta Kraju. Warszawa. 1997.
9. JARCZYK P., *Kartki z historii kopalni*. [w:] *Kalendarz Kopalni Węgla Kamiennego Pstrowski*. Kopalnia Węgla Kamiennego „Pstrowski” w Zabrze. 1986, 37-50.
10. KARUGA T., *Gospodarka a rozwój Miechowic*. [w:] *Z dziejów dzielnic Bytomia. Magazyn Bytomski* t. VIII. Pod red. Drabiny J.. Towarzystwo Miłośników Bytomia. Bytom. 1991, 388-412.
11. KŁOS L., WIECZOREK E., *Miechowice. Rowerem przez dzieje*. Urząd Miejski w Bytomiu. Bytom. 2005.
12. KONDRACKI J., *Geografia regionalna Polski*. PWN. Warszawa. 2002.
13. KOWALSKI R., *Dzieje rodu hrabiów von Ballestrem na Górnym Śląsku w latach 1798-1945*. Rudzki Rocznik Muzealny, z. 1. Muzeum Miejskie im. M. Chroboka w Rudzie Śląskiej. Ruda Śląska. 1998.
14. KRAWCZYK J. A., KUZIO-PODRUCKI A., *Zamki i pałace Donnersmarków*. wyd. ROCOCO. Tarnowskie Góry. 2001.
15. KRAWCZYK J. A., NADOLNY P., *Dzielnice Bytomia na starych fotografiach, pocztówkach i mapach*. wyd. ROCOCO. Bytom. 2005.
16. KUZIO-PODRUCKI A., *Tiele-Wincklerowie. Arystokracja węgla i stali*. Oficyna Monos – Tarnowskie Góry. Bytom. 2006.

17. MAŁUSECKI B., *Rokitnica – osiedle robotnicze*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*. Referaty wygłoszone na sesji naukowej w Katowicach w dniach 9-10 września 2005. Pod red. Bożek G. Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach. Katowice. 2005, 56–57.
18. MYGA-PIĄTEK U. (red.), *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 4. Sosnowiec. 2005.
19. PIERSZALIK Z., *Dawne dzieje Rokitnicy*. Część 1. Rokitnica. 2008a.
20. PIERSZALIK Z., *Dawne dzieje Rokitnicy*. Część 2. Rokitnica. 2008b.
21. RECHOWICZ H., *Zabrze, Zarys rozwoju miasta*. Śląski Instytut Naukowy. Wyd. Śląsk. Katowice. 1967.
22. SEIDL K., *Das Arbeiterwohnungswesen in der Oberschlesischen Montanindustrie*. Kattowitz. 1913.

Źródła kartograficzne

23. *Flötzkarte des oberschlesisechen Steinkohlenbeckens*. 1901–1912. 1:10000. wyd. Pribatsch Buchhandlung in Breslau. Wrocław. arkusze: 6 Stollarzowitz, 7 Miechowitz – Dombrowa, 11 Borsigwerk, 12 Karf. (http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=37).
24. *Flötzkarte des oberschlesisechen Steinkohlenbeckens*. 1930. 1:10000. wyd. O\S. Berg&Hüttenm. Verein E.V. in Gleiwitz. Gliwice. arkusze: 13 Miechowitz, 14 Stollarzowitz, 21 Borsigwerk, 22 Karf. (www.muzeum.miechowice.net/linki.php).
25. *Karte des Oberschlesischen Erzbergbaues*. 1911–1912. 1:10000. Königlichen Oberbergamt zu Breslau. Wrocław. arkusze: 14 Stollarzowitz, 15 Miechowitz – Dombrowa, 19 Borsigwerk, 20 Karf. (www.muzeum.miechowice.net/linki.php).

THE INFLUENCE OF MINING ON THE CONTEMPORARY CULTURAL LANDSCAPE OF ROKITNICA AND MIECHOWICE (UPPER SILESIA)

In the contemporary cultural landscape of Rokitnica and Miechowice there are to find many signs of mining activity, which was led here from the Early Middle Ages until the end of the 20th century. In the study area there had been quarried iron ores, silver, zinc and lead ores, sulfur and hard bituminous coal. In the paper there were identified post-mining objects located in study area, which were then divided into two groups: remains of mining activity and concomitant buildings. Afterward their durability in cultural landscape was evaluated.